

MINISTERUL EDUCAȚIEI, CERCETĂRII, TINERETULUI ȘI SPORTULUI
UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” ALBA IULIA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOLOGIE

TEZĂ DE DOCTORAT

– REZUMAT –

Conducător științific:

Prof. Univ. Dr. Florin DRAȘOVEAN

Doctorand:

Anita Niculescu

ALBA IULIA

2011

**MINISTERUL EDUCAȚIEI, CERCETĂRII, TINERETULUI ȘI SPORTULUI
UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” ALBA IULIA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOLOGIE**

**SIMBOLISTICA MAJORĂ
A PLASTICII NEOLITICE ȘI ENEOLITICE
DIN SPAȚIUL CARPATO-DANUBIANO-PONTIC
ÎN LUMINA NOILOR CERCETĂRI**

– REZUMAT –

Conducător științific:

Prof. Univ. Dr. Florin DRAȘOVEAN

Doctorand:

Anita Niculescu

ALBA IULIA

2011

CUPRINS

INTRODUCERE	4
I.1 Istoricul cercetărilor	6
I.2 Raporturile și influențele reciproce dintre principalele orizonturi și arii culturale abordate în lumina noilor cercetări	18
II. Plastica antropomorfă neolitică și eneolitică din spațiul carpato-danubiano-pontic	36
II.1 Noțiuni, concepte și terminologii nou apărute în literatura de specialitate ...	36
II.2. Ordonarea tipologico-stilistică a plasticii antropomorfe	60
II.3. Ordonarea principalelor simboluri tratate în literatura de specialitate ...	63
II.3.1. Principalele simboluri care alcătuiesc decorul figurinelor antropomorfe ...	64
II.3.2. Analiza tabelară a principalelor simboluri	68
II.3.3. Analiza statistică a principalelor simboluri	82
III. Interpretarea simbolurilor prin prisma cultural-istorică și antropologică	92
III.1. Multiperspectivitate în tratarea simbolisticii plasticii antropomorfe în literatura recentă de specialitate	92
III.1.1. Aspecte preliminare	92
III.1.2. Funcția religioasă a simbolurilor	97
III.1.3. Funcția de comunicare a simbolurilor	106
III.1.4. Funcția socială a simbolurilor	109
III.1.5. Funcția artistică a simbolurilor. Expresii estetice și decorative	113
III.1.6. Perspective cultural-antropologice și etnologice în studiul simbolurilor	118
III.1.7. Aspecte mitologice	120
III.1.8. Tendințe și limite actuale în interpretarea simbolisticii figurinelor antropomorfe	122
III.2. Simbolurile plasticii antropomorfe din spațiul carpato-danubiano-pontic și posibilele lor semnificații	125
CONCLUZII	132
ANEXE	
BIBLIOGRAFIE	135
Abrevieri bibliografice	164
PLANȘE	171

Cuvinte-cheie: neolitic, eneolitic, preistorie, arheologie, semn, imagine, simbol, simbolistică, simbolism, structură simbolică, sistem simbolic, plastică antropomorfă, figurine antropomorfe, reprezentări umane miniaturale, antropomorfism, hibridism, semiotică, semantică, religie, rit, ritual, magie, cult, sacru, sacrificiu, Zeița Mamă, mit, mitologie, comunicare, artă preistorică, societate preistorică, societate arhaică, antropologie, etnologie, abordare transdisciplinară, multiperspectivitate, cultură, spațiul carpato-danubiano-pontic.

REZUMAT

Tema prezentei teze de doctorat este extrem de vastă și complexă, acoperind spații culturale și geografice ample în care prezintă manifestări și caracteristici specifice. Cuprinzând 218 pagini (incluzând și planșele), teza este structurată în trei părți principale bazate pe o documentare riguroasă. Materialul bibliografic este în concordanță cu titlul și obiectivele tezei și ilustrează cele mai recente preocupări în domeniul încercărilor de descifrare a simbolurilor preistorice.

Religia preistorică este un fenomen sesizat încă din perioada de pionierat a studiilor arheologice. În condițiile actuale ale cercetării, puține sunt afirmațiile de necontestat cu privire la acest domeniu vast și fascinant al simbolisticii în preistorie, însă atât de dificil de interpretat. Ne-am propus, prin alcătuirea unor analize tipologice și stilistice detaliate asupra figurinelor, cu indicarea simbolurilor corespondente fiecărei piese în parte, să găsim noi moduri de interpretare a simbolisticii asociate. Datele statistice rezultate sunt prezentate cu scopul de a crea un „instrument” suplimentar (și util) pentru descifrarea semnelor și imaginilor misterioase care acoperă, de obicei, mare parte a suprafeței corpurilor figurinelor.

Studiul plasticii antropomorfe și a simbolisticii asociate acestora este unul dintre mijloacele de reconstituire a religiei din neolitic și eneolitic, întrucât aceste piese erau frecvent utilizate în diferite ritualuri și ceremonii cultice. De asemenea, prin intermediul simbolurilor de pe figurine am putea înțelege mai multe despre modalitățile de comunicare între indivizi și grupuri umane și despre diferențele de statut social în cadrul comunității, fără a ignora capacitățile de exprimare artistică ilustrate de semnele și imaginile de pe micile reprezentări umane. Abordările antropologice și etnologice, ca și urmărirea unor aspecte mitologice în timp și spațiu și corelarea elementelor lor fundamentale comune ar putea fi de natură să ne ajute să identificăm „rădăcinile” unor realități considerate pierdute în negura vremurilor.

Figurinele antropomorfe din neoliticul și eneoliticul de pe teritoriul României sunt acoperite cu o varietate de semne și simboluri care surprind, impresionează, intrigă. Complexitatea acestor simboluri, create încă din paleoliticul superior, ridică multe semne de întrebare la care au încercat să răspundă, pe parcursul anilor, numeroși autori.

Imaginarul mitic și ceremonialismul religios sunt expresii complexe ale spiritualității comunităților din neolitic și eneolitic. Elementele semiotice ar putea reda și aspecte comune precum piese de vestimentație sau tatuaje, însă ar putea avea conotații mult mai profunde, legate de concepții cu privire la cosmos, începuturile lumii, de strategii de supraviețuire și perpetuare a comunităților umane

care au elaborat acele elemente. Figurinele antropomorfe din neolitic și eneolitic, cu simbolistica lor caracteristică, păstrează și reflectă realități trecute care nu pot fi decelate cu ușurință. Sperăm că demersurile științifice curente și viitoare vor aduce mai multe date și metode noi de investigare a acestora.

Prima parte a tezei, *Istoricul cercetărilor (I.1)* se referă la începutul preocupărilor pentru studiul figurinelor antropomorfe în lucrări ale autorilor români. Primele descoperiri privind plastica antropomorfă din neolitic și eneolitic din spațiul carpato-danubiano-pontic au fost înregistrate încă din secolul al XIX-lea și au continuat în secolul XX ca urmare a activității unor oameni de știință precum I. Andrieșescu, I. Nestor, Vladimir și Hortensia Dumitrescu, Radu și Ecaterina Vulpe, Gh. Ștefan, D. Berciu, D.V. Rosetti. Chiar dacă plastica antropomorfă prezentată în studiile din vremea respectivă nu a suscitât întotdeauna atenția cuvenită și nici autorii nu au încercat de fiecare dată interpretări ale figurinelor, artefactele provenite din săpăturile autorilor amintiți sunt astăzi extrem de utile în contextul demersurilor recente de descifrare a simbolisticii lor.

În subcapitolul intitulat *Raporturile și influențele reciproce dintre principalele orizonturi și arii culturale abordate în lumina noilor cercetări (I.2)* ne-am propus să prezentăm relațiile dintre orizonturile și ariile culturale ale teritoriului de astăzi al României în perioada neolitică și eneolitică precum și, în măsura în care se vor dovedi a fi relevante pentru plastica antropomorfă, influențele venite din mediile culturale mai mult sau mai puțin îndepărtate. Interacțiunea dintre comunitățile umane din perioada neo-neolitică este un fapt demonstrat; elementele culturale preluate din mediile învecinate erau integrate și apoi transmise în alte medii receptive, în multe cazuri fiind sesizată o *adaptare locală* a elementelor noi.

Culturile neolitice și eneolitice din spațiul carpato-danubiano-pontic la care ne referim în teza de față sunt următoarele: Starčevo-Criș, Vădastra, Boian, Hamangia, Vinča, Precucuteni, Cucuteni și Gumelnița, care au furnizat cantități impresionante de material arheologic pe parcursul ultimului secol.

Caracteristicile concrete transmise la nivelul plasticii antropomorfe care atestă realitatea potrivit căreia culturile din perioada abordată au intrat în contact și au exercitat influențe reciproce vor fi detaliate în capitolele următoare. Corelările unor aspecte culturale cu realități relevate de unele artefacte din zona egeană și micro-asiatică rămân o realitate pentru neoliticul și eneoliticul din zona dunăreană.

Rolul semnificativ jucat de culturile din Orientul Apropiat în procesul de neolitizare din spațiul balcanic este caracterizat drept „evident” (Özdoğan 1999, 9). A fost subliniată importanța preluării influențelor estice de către mediile culturale din sud-estul Europei, prin Peninsula Balcanică spre valea Dunării (Alkim 1968, 73), iar sincronismele cronologice dintre Anatolia și Balcani (Hacılar I - Karanovo I - Sesklo - Starčevo II) au fost trasate în urma celor mai ample săpături sistematice din Anatolia (Mellaart 1975, 244 și urm.). Similitudinile constatate între artefacte locale și cele din regiuni îndepărtate, din zona Orientului Apropiat au fost reconfirmate de cercetările arheologice sistematice întreprinse până la momentul actual. Reținem că în literatura recentă de specialitate se acordă o atenție deosebită importanței mediului local și a transformării, respectiv adaptării de către populațiile locale a elementelor noi primite din exterior.

Al doilea capitol, *Plastica antropomorfă neolitică și eneolitică din spațiul carpato-danubiano-pontic (II)*, are trei subcapitole, primul (II.1) tratând aspecte teoretice: *Noțiuni, concepte și terminologii nou apărute în literatura de specialitate*. Primele aprecieri cu privire la semnele observate pe suprafața artefactelor preistorice, de acum mai bine de un secol, erau mai degrabă simpliste și generalizante. Studiul figurinelor antropomorfe și al simbolisticii lor este extrem de important pentru înțelegerea mai profundă a realităților din vechime dacă avem în vedere frecvența utilizării acestora în diferite rituri și ritualuri cultice, prezența artefactelor cu înfățișare umană în contexte considerate sacre și puterea lor de simbolizare a lumii ideilor, convingerilor și credințelor religioase și a mitologiei create de comunitățile preistorice.

În conținutul lucrării am utilizat o serie de noțiuni, concepte și termeni esențiali cu privire la tema abordată precum: *simbol, simbolistică, rit, ritual, sacru, cultic, religios, figurine*. Înțelesul acestor noțiuni și concepte, precum și a altora, apropiate ca sens, care se regăsesc pe întreg parcursul lucrării de față, sunt definite în acest subcapitol. Cunoașterea temeinică a semnificației lor precum și utilizarea terminologiilor de specialitate în mod adecvat sunt imperios necesare în studiile științifice care își propun să clarifice anumite aspecte ale spiritualității în preistorie. Aprige controverse sunt stârnite nu atât de terminologiile apărute acum mai multe decenii cât mai degrabă de cele „de ultimă oră” precum *feminismul* și *studiile feministe*, spre exemplu, care câștigă tot mai mult teren.

În limba greacă *symbolon* („semn de recunoaștere”), în latină *symbolum*, franceză *symbole*, engleză *symbol*, germană *Symbol*, această noțiune fundamentală este frecvent utilizată în studiile de arheologie, antropologie, istoria religiilor, etnologie etc. în literatura de specialitate română și internațională, în legătură cu „ornamentele” existente pe artefacte, în special cele din lut ars, fie că este vorba de recipiente ceramice, figurine antropomorfe sau zoomorfe sau alte tipuri de obiecte. Ceea ce în cursul secolului trecut era considerat simplu „element de decor” și tratat ca atare, în anumite cazuri este considerat „simbol”.

Dintre conceptele recent vehiculate în cercetarea arheologică modernă menționăm *cultura vizuală*¹ în preistorie, în care figurinele antropomorfe sunt purtătoare, respectiv transmțătoare de mesaje. Cultura vizuală poate fi definită ca fiind modul în care imaginile precum și ritualurile și întregul cadru cultic sugerat de imagini ajută la configurarea unor norme în cadrul societății. Ceea ce nu se vedea trebuia transpus în imagini. În neolitic și eneolitic, imaginile constau în simboluri sau serii de simboluri structurate în anumite moduri.

Terminologiile de specialitate în domeniu au fost, de-a lungul timpului – și sunt și astăzi încă – subiecte de controverse. Unul dintre aceste subiecte este chiar problema desemnării artefactelor de diferite dimensiuni (în general reduse) a reprezentărilor sculpturale cu înfățișare umană. Aceste artefacte sunt cunoscute sub diferite denumiri: figurine antropomorfe, idoli, statuete, reprezentări antropomorfe miniaturale tri-dimensionale (Bailey 2005a, 26 și urm.). În terminologia recentă se

¹ Această sintagmă, vehiculată în majoritatea studiilor recente, este o componentă a culturii materiale, așadar nu este echivalentă cu cea spirituală; în majoritatea studiilor mai vechi, artefactele erau atribuite fie culturii materiale, fie celei spirituale.

înscriu și *antropocentrismul*, chiar în condițiile colaterale a hibridismului om/animal (Naumov 2010), noțiuni noi legate de controversatul cult al „Zeitei Mame” precum *matristic*, *matrifocal*, *matricentric* (Rountree 2001) și chiar sintagma *matrice semiotică* elaborată în încercarea de a pătrunde în profunzimea semantică a semnelor de pe figurinile antropomorfe (Merlini 2007).

Recent au apărut unele probleme terminologice datorate unor probleme de echivalență a termenilor în limba română, spre exemplu din limba engleză. În literatura de specialitate de limbă engleză (despre care, la ora actuală, putem spune că este cea mai cuprinzătoare cu privire la studiul simbolurilor în contexte religioase în preistorie) există termenul de *imagery* care nu poate fi încă transpus în limba română în sensul în care este utilizat în limba engleză în context arheologic și în mod relevant pentru spiritualitatea în preistorie. În aceeași situație se află și termenul *corporeality* sau acela de *gender*², care are rolul de a sublinia nuanțe în discuția cu privire la sexul și/sau sexualitatea figurinelor.

*Mother Goddessism*³ este o sintagmă cu sensuri mai degrabă periorative la ora actuală și derivă de la „zeița-mamă” (în lb. engl., *mother* = mamă; *goddess* = zeiță), considerată până relativ recent drept divinitatea feminină predominantă în neolitic și eneolitic. De la studiile de acum un secol, când se făceau frecvente referiri la existența „Mamei Pământ” (Dieterich 1913, *passim*), „Zeitei Mamă”, „Marii Zeite”, cei mai mulți cercetători nu au mai contestat existența unei zeiței supreme feminine în comunitățile neolitice și eneolitice predominant agricole.

Cele două tabere, pro și contra „Marii Zeite”, își continuă disputa. Dezbaterea actuală nu mai este centrată exclusiv pe vechile opinii: în prezent este vorba de disputa între cei care acceptă existența unui panteon neolitic al unor divinități feminine și cei care resping această viziune și în general nu atribuie figurinelor antropomorfe caracteristici sacre. Cercetătorii care contestă existența panteonului neolitic și eneolitic încearcă redefinirea unor termeni și „demontarea” opiniilor adversarilor (Talalay 2000a; 2000b; Tringham 1994; Conkey, Tringham 1995; Bailey 2002; 2005a; Meskell 2005; Meskell, Preucel 2007; Voss 2008; Mithen 2006; ș.a.m.d.). Studiile care încearcă să prezinte lucrurile detașat, după identificarea celor „două discursuri distincte” (Rountree 2001, 2003) și să sublinieze reușite și inexactități ale *fiecărei* „tabere” sunt mai rare (Hutton 1997, 96-97).

Celelalte două subcapitole ale capitolului al II-lea cuprind **Ordonarea tipologico-stilistică a plasticii antropomorfe (II.2)**, respectiv **Ordonarea principalelor simboluri tratate în literatura de specialitate (II.3)**. Ordonarea tipologico-stilistică a figurinelor este corelată cu conținutul semantic al acestora. În acest demers am selectat acele figurine antropomorfe din culturile neolitice și eneolitice din zona anterior menționată care, prin conținutul lor semantic pentru surprinderea unor particularități ale comunităților preistorice, fie în plan religios,

² Tradus în română prin *gen*; în capitolul referitor la interpretarea simbolurilor vom prezenta pe larg importanța utilizării acestui termen și preferarea lui noțiunii parțial echivalente (respectiv *sex*).

³ Prin care se dorește demonstrarea erorilor de interpretare a majorității figurinelor antropomorfe (adesea prin ridiculizarea celor care încă opinează în favoarea unei divinități feminine centrale în religia neolitică și eneolitică).

fie în plan social, precum și la un nivel cognitiv superior care ar fi putut avea drept rezultat crearea unor sisteme de comunicare incipientă.

Un impediment frecvent întâlnit la încadrarea tipologică și/sau stilistică este gradul de fragmentare al artefactelor. Fragmentarea figurinelor – intenționată sau nu – este un obstacol în calea precizării rolului lor, iar aceste obiceiuri preistorice de distrugere a unor obiecte (printre care și figurine antropomorfe) este în continuare în atenția cercetătorilor (Chapman 2001; Biehl 2006, 201 și urm.). Distrugerea intenționată a figurinelor este discutată mai amănunțit în capitolul III. În ceea ce privește încadrarea tipologică a statuțelor în cazul în care le lipsesc diferite părți anatomice, ne-am rezumat la precizarea caracteristicilor care pot fi evaluate pe baza fragmentului existent.

Criterii de încadrare tipologico-stilistică a plasticii antropomorfe:

A. Poziție: A₁-A₃ (verticale, așezate, diverse)

B. Sex: B₁ - Feminine; B₂ - Masculine; B₃ - Bisexuate; B₄ - Nedeterminate

C. Corp: C₁-C₃ (cilindric, plat/aplatizat, alte tipuri)

D. Cap (împreună cu detaliile fizionomice): D₁-D₆ cu subtipuri (fețe triunghiulare, pentagonale, neregulate, acoperite de măști etc. – cu redarea elementelor fizionomice (ochi, nas, gură) complet sau parțial, respectiv fără redarea elementelor fizionomice)

E. Brațe: E₁-E₄ (ridicate, întinse la nivelul umerilor, pe lângă corp, inexistente sau cioturi)

F. Picioare: F₁-F₃ (F₁ - nediferențiate: F_{1a} - cilindrice; F_{1b} - conice/tronconice; F_{1c} - plate, F₂ - diferențiate printr-o incizie (sau canelură) și F₃ - separate).

Redate într-o manieră mai simplă sau mai elaborată, semnele și simbolurile întâlnite pe figurinele antropomorfe lasă impresia că nu sunt realizate la întâmplare. De la puncte, șiruri de puncte, linii (frânte sau ondulate, în zigzag sau spirală ș.a.m.d.) până la figuri geometrice (în special cercuri, triunghiuri și patruletere) care apar izolat sau în diferite combinații simbolice deosebite, toate aceste reprezentări grafice constituie o componentă de bază a *culturii vizuale* preistorice.

Studiind ceea ce până nu demult se definea prin termeni generici precum *decor*, *motive decorative/ornamentale* etc., am constatat că formele constitutive ale acestor combinații de semne și „ornamente” se reduc, în proporție de peste 90%, la elemente de bază precum puncte, linii, cercuri etc. Am alcătuit o clasificare a acestor elemente în *forme geometrice de bază* (punctul și linia), *forme geometrice închise* (cercul, elipsa, triunghiul, patrulaterul) și o categorie mult mai restrânsă, a reprezentărilor simbolice mai „aparte” (și, în plus, rareori întâlnite) care nu se încadrează în cele două categorii anterioare, respectiv *alte tipuri de forme*.

Principalele simboluri care alcătuiesc decorul figurinelor antropomorfe din neolitic și eneolitic și ordonarea lor:

FORME GEOMETRICE DE BAZĂ:

1. PUNCTUL. Moduri de redare: **1a.** izolat; **1b.** serii de puncte: **1b₁.** șiruri: **1b_{1,1}** verticale; **1b_{1,2}** orizontale; **1b_{1,3}** oblice; **1b₂.** grupuri (*cluster*); **1c.** asociate cu

forme geometrice: **1c₁**, în interiorul formelor geometrice (incluse); **1c₂**, în exteriorul formelor geometrice (alăturate)

2. LINIA. Moduri de redare: **2a**, dreaptă: **2a₁**, verticală; **2a₂**, orizontală; **2a₃**, oblică; **2b**, frântă: **2b₁**, în formă de „V”; **2b₂**, în zig-zag (inclusiv în formă de „M”); **2b₃**, cruci (inclusiv în formă de „X”); **2b₄**, svastici; **2c**, curbă: **2c₁**, arc de cerc; **2c₂**, spirală; **2d**, benzi de linii: **2d₁**, paralele: **2d_{1.1}** drepte: **2d_{1.1.1}** verticale; **2d_{1.1.2}** orizontale; **2d_{1.1.3}** oblice; **2d_{1.2}** ondulate: **2d₂**, radiale (raze); **2d₃**, în rețea.

FORME GEOMETRICE ÎNCHISE:

3. CERCUL. Moduri de redare: **3a**, izolat: **3a₁**, simplu (fără alte simboluri asociate); **3a₂**, incluzând alte simboluri; **3b**, adiacent altor simboluri: **3b₁**, simplu (fără alte simboluri asociate); **3b₂**, incluzând alte simboluri; **3c**, grupuri de cercuri: **3c₁**, simple (fără alte simboluri asociate); **3c₂**, incluzând alte simboluri; **3d**, cercuri concentrice.

4. ELIPSA. Moduri de redare: **4a**, izolată: **4a₁**, simplă (fără alte simboluri asociate); **4a₂**, incluzând alte simboluri; **4b**, elipse concentrice.

5. TRIUNGHUL. Moduri de redare: **5a**, izolat: **5a₁**, simplu (fără alte simboluri asociate); **5a₂**, incluzând alte simboluri; **5b**, adiacent altor simboluri: **5b₁** simplu (fără alte simboluri asociate); **5b₂** incluzând alte simboluri; **5c**, grupuri de triunghiuri: **5c₁**, conectate: **5c_{1.1}** „dinți de lup”; **5c_{1.2}** „clepsidra”; **5c₂**, separate; **5d**, triunghiuri imbricate.

6. PATRULATERUL. Forme și moduri de redare: **6a**, pătratul: **6a₁**, izolat: **6a_{1.1}** simplu (fără alte simboluri asociate); **6a_{1.2}** incluzând alte simboluri; **6a₂**, adiacent altor simboluri; **6a₃**, pătrate imbricate; **6b**, dreptunghiul: **6b₁**, izolat: **6b_{1.1}** simplu (fără alte simboluri asociate); **6b_{1.2}** incluzând alte simboluri; **6b₂**, adiacent altor simboluri; **6b₃**, dreptunghiuri imbricate; **6c**, romb: **6c₁**, izolat: **6c_{1.1}** simplu (fără alte simboluri asociate); **6c_{1.2}** incluzând alte simboluri; **c₂**, adiacent altor simboluri; **6c_{2.1}** simplu (fără alte simboluri asociate); **6c_{2.2}** incluzând alte simboluri; **6c₃**, romburi imbricate; **6d**, „tabla de șah”.

În continuare, prin analiza tabelară și statistică a plasticii antropomorfe sunt prezentate caracteristicile tipologice și stilistice ale figurinelor în asociere cu simbolurile lor, frecvența apariției acestor simboluri pe diferite părți anatomice, structura repetitivă precum și alte caracteristici care pot fi relevante în încercarea de interpretare semantică a acestora.

Avem convingerea că structurile repetitive ale simbolurilor și asocierilor simbolice nu au un caracter întâmplător, astfel că am alcătuit o serie de grafice privind frecvența și repetiția unor elemente semiotice raportate la nivelul numărului total de piese pe care le-am cuprins în ilustrațiile existente în partea finală a lucrării. Graficele care reprezintă situații statistice pot fi reluate și rePLICATE unui număr mai mare de piese (ceea ce ar fi, de altfel, recomandat), iar

criteriile selectate pentru întocmirea lor pot fi modificate în funcție de natura informațiilor solicitate.

Pe baza datelor existente în analiza tabelară asupra tuturor celor 180 de figurine studiate, criteriile se pot modifica în orice sens și pot fi aduse până la cel mai detaliat nivel. Limitele acestor analize grafice statistice sunt reprezentate și de numărul proporțional redus de figurine studiate. Avem convingerea că aceste tipuri de analize ar fi cu atât mai relevante cu cât numărul de figurine și alte reprezentări antropomorfe asupra cărora ar fi aplicate ar fi mai mare (mii de figurine și reprezentări antropomorfe ar putea fi analizate astfel, cu orice tip de modificări ale criteriilor de analiză).

O secțiune importantă a capitoului II este *Distincția între elemente cu relevanță semantică și piese vestimentare, respectiv accesorii corporale*, în care atragem atenția asupra faptului că nu toate simbolurile și combinațiile de simboluri de pe corpurile figurinelor antropomorfe din neolitic și eneolitic nu redau în mod obligatoriu și necesar elemente religioase și nici nu se referă neapărat la aspecte legate de comunicare sau cu semnificație socială. Unele dintre aceste simboluri reprezintă în mod evident piese de vestimentație și/sau accesorii precum coliere, pandantive sau alte tipuri de podoabe, centuri etc.

În literatura de specialitate română și internațională, multe elemente decorative de pe corpurile figurinelor au fost interpretate drept elemente de vestimentație (Mateescu 1961, 60: „fota”; Comșa 1995, 77 și urm.) sau obiecte de podoabă (Comșa 1995, 94 și urm.; Marinescu-Bîlcu, Bolomey 2000, 136), precum și ca tatuaje (unele semne în special de pe trunchi) sau diferite tipuri de pieptănături (în cazul elementelor în general liniare din zona capului).

O figurină antropomorfă care are redată piese vestimentare atât pe trunchi cât și pe picioare este cea de la Liubcova-Ornița (Luca 1998), la care am făcut deja referire datorită particularităților sale surprinzătoare (pl.X/6). Alte reprezentări antropomorfe studiate pe care am regăsit indicații ale unor piese vestimentare poartă, în general, și alte simboluri pe lângă cele care atestă evident un accesoriu vestimentar sau de alt gen (pl. II/2; IV/1; VI/4; VIII, 2; XXIII/4; XL/1 ș.a.m.d.).

În acest context al deosebirii simbolurilor de elemente mai comune precum piesele vestimentare, am dori să atragem atenția asupra prezenței acestora în special pe *figurinele de sex masculin*. În legătură cu acestea, precizăm trei caracteristici care se regăsesc și pe artefacte similare din spații culturale mai extinse: (1) figurinele masculine se regăsesc într-un număr foarte redus în comparație cu cele feminine, (2) elementele grafice redată pe figurinele antropomorfe de sex masculin sunt aproape de fiecare dată foarte sumare și (3) în marea majoritate a cazurilor, semnele de pe figurinele masculine redau piese de îmbrăcăminte și/sau diferite obiecte accesorii, funcționale sau cultice (?) (pl.XXII/4, 6; XXXI; XXXII; XXXIII).

Al treilea capitol al lucrării cuprinde *interpretarea simbolurilor prin prisma cultural-istorică și antropologică (III)*. Dorim să precizăm că am încercat – și considerăm că, în bună măsură, am reușit – să ne distanțăm de interpretările uzuale, tradiționale și să abordăm simbolistica plasticii antropomorfe neolitice și eneolitice din perspective multiple, conform celor mai recente tendințe din literatura de specialitate. Acest ultim capitol este împărțit în două subcapitole:

Multiperspectivitate în tratarea simbolisticii plasticii antropomorfe în literatura recentă de specialitate (III.1.) și Simbolurile plasticii antropomorfe din spațiul carpato-danubiano-ponțic și posibilele lor semnificații (III.2).

Subcapitolul III.1 are, la rândul său, 8 subsecțiuni care oferă o privire de ansamblu asupra simbolisticii figurinelor antropomorfe din punct de vedere religios, cognitiv, social, mitologic, antropologic sau artistic.

În ***Aspecte preliminare (III.1.1)***, expunem cum încercările de interpretare a simbolisticii figurinelor antropomorfe din neolitic și eneolitic, indiferent de perspectiva din care sunt emise, întâmpină numeroase dificultăți și devin aproape întotdeauna subiecte de controversă în ciuda faptului că nu există încă „standarde” în domeniu. Considerăm că disputele aprige asupra diferitelor modalități de interpretare a simbolurilor de pe figurine ar trebui înlocuite cu o sintetizare a opiniilor bine documentate și o cercetare – *sine ira et studio* – a punctelor de vedere adverse dar solid argumentate, pentru a fi posibilă, în viitor, elaborarea unei metodologii complexe pentru studierea simbolisticii plasticii antropomorfe.

Referindu-ne la ***Funcția religioasă a simbolurilor (III.1.2)***, precizăm că sistemul de credințe al oamenilor preistorici cuprindea practici magice și religioase, bazate pe ideile pe care le aveau oamenii despre univers, locul lor în univers, relațiile indivizilor atât cu forțele superioare cât și cu alte comunități umane și pe convingerea că forțele menționate au o influență determinantă asupra naturii și oamenilor (Knudson 1978, 393). Conform unor opinii pe care studiile cele mai recente le cataloghează drept depășite, este posibil ca originea unor culte să se fi aflat în „lipsa unui echipament mental”, ceea ce ar fi condus la interpretarea unor fenomene naturale în sensul exagerării potențialelor pericole reprezentate de acestea și astfel ar fi apărut superstiția, care s-a confundat cu divinul (Bernand, Gruzinski 1998, 48). Figurinele antropomorfe cu decor elaborat, considerate adevărate „opere de artă” jucau un rol deosebit de important în calitatea lor de reflectări ale vieții și credințelor religioase (Kalicz 1970, 15). Sub diferitele lor forme, înclinațiile mistice și religioase pot fi privite drept atribute universale ale culturii umane (Conkey 2001, 274; van Huyssteen 2010, 120).

Ritualurile (așa cum le-am definit în capitolul anterior) „gravitează” în principal în jurul unor realități primordiale: sexualitate, conflict, sacrificiu, moarte ș.a.m.d. În cadrul ritualurilor un loc important se acorda liderilor, defuncțiilor (adesea strămoșilor) și, firește, zeităților, respectiv ființelor superioare a căror prezență nu era de ordin concret, însă existența lor într-o lume în care omul preistoric nu avea acces (decât în urma unor experiențe sacre!) era de necontestat. Considerăm că practicile ritualice intermediau, prin obiectele utilizate și formulele invocate, schimburi permanente între cele două lumi (reală și ideală), asigurând astfel un contact cel puțin necesar, dacă nu chiar considerat vital în vremurile respective.

În legătură cu ***Funcția de comunicare a simbolurilor (III.1.3)***, pornim de la ideea că figurinele antropomorfe din neolitic și eneolitic nu sunt – și nu pot fi – privite exclusiv drept artefacte utilizate în cadrul unor ritualuri sau altor practici culturale magice sau cu semnificație exclusiv sacră. Aceste reprezentări umane la scară redusă sunt în măsură, în anumite contexte, să structureze relațiile cu alte persoane sau grupuri de persoane, prin încărcătura simbolică pe care o dețin și o

transmit. De la simpla transmitere vizuală a apartenenței la sexul feminin sau masculin prin simboluri sau asocieri de simboluri consacrate și în general ușor de recunoscut până la ipotezele care transformă seriile de simboluri în adevărate „texte sacre”, toate aceste încercări de interpretare se bazează pe capacitatea unor reprezentări grafice (precum cele de pe figurinele antropomorfe) de a transmite o noțiune, o idee, un set de cunoștințe sau chiar o „poveste” mai amplă. Spre exemplu, reprezentarea statuară a unor strămoși mitici putea fi de natură să intermedieze transmiterea unor relatări mitologice proprii unei comunități, *altfel decât verbal*. Simbolul este considerat parte fundamentală a comunicării, atât a celei verbale cât și non-verbale, având în vedere că orice tip de comunicare „este centrată pe un mesaj, adică pe un ansamblu de informații prezentate într-o formă simbolică” (Vlăsceanu 1998, 123).

Nu trebuie să pierdem din vedere **Funcția socială a simbolurilor (III.1.4)**. În acest sens este necesar să ne distanțăm (precum în cazul analizării lor din punct de vedere al posibilității de a fi integrate într-un proces simbolic de *comunicare*) de interpretările tradiționale care consideră aceste artefacte ca fiind exclusiv un produs al unui „comportament interior «ideologic» sau «non-practic», separat de restul vieții sociale” (Nanoglou 2009, 283).

Din punct de vedere social s-a constatat – atât pentru perioadele preistorice cât și pentru societățile în care viața se desfășoară încă după unele reguli și tradiții arhaice – existența și circulația unor artefacte mai deosebite, denumite convențional „bunuri de lux” întrucât proprietatea asupra lor conferea un anumit statut de ordin social (în general privilegiat). Printre acestea regăsim și figurinele antropomorfe bogat și îngrijit ornamentate, acoperite eventual cu diferiți pigmenți și al căror aspect general lasă de înțeles că nu erau, în niciun caz, artefacte comune. Unele statuete mai deosebite puteau avea influență asupra ierarhizării în cadrul societății (Andreescu 2002, 91).

Asocierea conținutului semiotic al figurinelor antropomorfe neolitice și eneolitice cu funcția socială în cadrul comunităților umane, fără a putea fi sesizată o demarcație clară față de sfera religioasă, a reprezentat o preocupare serioasă în perioada recentă (Carr 1995; Fowler 2005, 111-112; Whittle 2006, 9; Arias 2007, 66; Kuijt 2008; Nanoglou 2008, 329), iar cercetarea modernă caută metode noi pentru a pătrunde și mai adânc în sensul acestor interacțiuni și interdependențe.

În studiul figurinelor antropomorfe neolitice și eneolitice din spațiul carpato-danubiano-pontic este foarte evidentă **Funcția artistică a simbolurilor, cu expresiile sale estetice și decorative (III.1.5)**. Primele manifestări artistice au fost considerate drept primele forme de idei și obiecte sacre, care nu ajungeau încă la un nivel simbolic. Formele simbolice (printre care arta, religia, limbajul etc.) sunt considerate moduri prin care, la nivel cognitiv, omul își explică lumea și însuși (Mohr 2010), așadar acesta era un nivel încă inaccesibil oamenilor din perioade foarte îndepărtate. La început, arta se afla în strânsă legătură cu magia și treptat se va separa arta sacră de cea profană (Hauser 1999, 6).

Ca replică la abordările „empirice” asupra semnificației simbolice din perspectiva istoricilor de artă, unii arheologi au ajuns în extrema opusă, aceea de a acorda o importanță extrem de redusă laturii artistice a acoperirii figurinelor cu diverse semne (Brown 2004, 21-22). Totuși, nici expresia artistică a simbolisticii

relevante de plastică antropomorfă nu este de neglijat, având în vedere că unele figurine au fost confecționate în mod evident cu o grijă deosebită, creatorii lor fiind preocupați de un aspect estetic cât mai „rafinat”. De mai multe decenii este pus sub semnul întrebării dacă „operele de artă” din preistorie trebuie interpretate ca atare (Clark 1969, 61) sau reprezintă realități mult mai complexe decât ar părea la prima vedere. „Arta de dragul artei” nu este acceptată pentru perioada preistorică, această teorie fiind pusă la îndoială chiar și pentru perioada paleoliticului superior (Currie 2009, 16 și urm.), cu atât mai puțin pentru o perioadă mai recentă – cea neolitică – în care se înregistrează o evoluție semnificativă a omului, în special din punct de vedere cognitiv (Mithen 1998a, 128 și urm.; Becker 2007, 122). Obiectele de artă se află în strânsă legătură și cu posibilitățile de transmitere a unor informații între indivizi, din perspectiva istoricilor de artă acestea putând fi considerate „vehicule de comunicare și exprimare” (Preziosi 1998, 15). Astfel, sesizăm o legătură strânsă între artă și capacitățile de comunicare în preistorie. Actualmente, artei preistorice nu îi (mai) sunt atribuite, în general, valori „estetice” care definesc arta modernă; în urmă cu mai multe mii de ani, arta este definită ca fiind „funcțională și religioasă” (Herva, Ikäheimo 2002, 96).

Analizând artefactele confecționate și decorate de oameni din cele mai îndepărtate perioade preistorice până în zilele noastre, a fost identificată și o *simbolică a culorilor*⁴ (Filipescu 1998, 537). O parte a cercetătorilor conferă culorilor atât atribute simbolice cât și estetice (Jones 1999, 339).

Cele mai frecvente culori utilizate în neolitic și eneolitic pentru decorarea figurinelor antropomorfe (ca și a altor artefacte) erau roșul, albul și negrul (Radovanović 1996; Viklund 2004; Debois, Otte 2005; Petru 2006; Cooper 2010; Stutz 2010), mai rar galbenul, spre exemplu (Merlini, Lazarovici 2008, 142).

Stilizarea figurinelor, care respectă anumite canoane, se datorează caracterului hieratic al respectivelor reprezentări umane (Dumitrescu 1968, 56; Lazarovici 1988, 23). Obiecte antropomorfizate, extrem de stilizate, precum un ac din os în formă de figurină (Comșa 2001, 166-167) sau o coadă de polonic (Monah 1997, fig.260/1), deși ornamentate, sunt dificil de „descifrat”, astfel că ar putea fi trecute, din cauza limitelor în sfera interpretării, la categoria „obiectelor de artă” din neolitic și eneolitic.

Perspectivă cultural-antropologică și etnologică în studiul simbolurilor (III.1.6) sunt încă valoroase pentru cercetarea arheologică, fiind evidențiată utilitatea lor actuală mai ales pentru multitudinea și relevanța datelor furnizate cu privire la societățile arhaice contemporane.

Din perspectivă antropologică, evoluția umană se manifestă printr-o creștere a dimensiunii creierului, o inteligență sporită și o activitate simbolică în consecință (Fuentes 2010, 518). Simbolurile sunt omniprezente pe artefactele sacre, iar religia și ritualurile reprezintă teme majore de cercetare în antropologia culturală. Practicile ritualice, sistemele de idei, precum și rolul social al religiei reprezintă și preocupările centrale ale antropologiei moderne. Din perspectivă

⁴ Am optat pentru tratarea simbolisticii culorilor în această secțiune a capitoului întrucât culorile conferă o latură estetică evidentă artefactelor pe care au fost aplicate, deși semnificația lor este mult mai complexă.

antropologică s-a afirmat că religia s-ar situa „între magie și filosofie” (Augé 1995, 34-35). Mai mult, religia și mitul ar fi „mijloacele prin care societățile primitive își consolidează puterea pentru a rămâne nedivizate” (Clastres 1981, 159).

Și în perioada recentă există, pe de o parte, cercetări empirice, etnografice asupra membrilor societăților arhaice și obiceiurilor acestora, dar și perspective mai ample care vizează pătrunderea înțelesurilor ritualurilor și culturii lor simbolice (Barnard 2004b, 6). Mituri și credințe religioase cu rădăcini adânci în trecut au fost identificate și prin cercetări etnologice în România (Pavelescu 1998, 64), care relevă adesea realități altfel de mult uitate, precum „valorizarea mito-simbolică a plantelor și animalelor” (Oișteanu 1989, 12).

La unele populații contemporane mai puțin evolute – spre exemplu populația Tshokwé din nord-estul Angolei – figurinele antropomorfe sunt utilizate în cadrul unor ceremonii magico-religioase, considerându-se că în aceste artefacte rezidă o forță care poate fi manipulată de oameni, forță aflată întotdeauna în legătură cu unul sau altul dintre strămoși, sau chiar cu „strămoșul mitic” (Lima 1971, 19). În această societate, figurinele reprezentau doar o parte a „instrumentarului ritualic”, care era mult mai variat. Probabil că putem spune același lucru și despre figurinele antropomorfe neolitice și eneolitice, având în vedere marea diversitate a vaselor ceramice cu atribuții cultice și alte obiecte acoperite cu simboluri sau chiar antropomorfizate descoperite în diferite contexte arheologice.

Relația dintre arheologie și antropologia socioculturală este complexă și variază considerabil în funcție de tradițiile regionale (Dietler 2010, 56). Cele mai noi studii antropologice încearcă să evite anumite „clișee” durkheimiene (Boyer 1999, 580-581; Keen 2006, 527), fără a submina importanța observațiilor antropologice pentru cercetarea arheologică.

Și ***Aspectele mitologice (III.1.7)*** pot fi relevante cu privire la interpretarea simbolisticii plasticii antropomorfe. În societățile din vechime, miturile erau vitale în formarea unei viziuni elaborate asupra lumii și existenței umane, în care lumea reală, tangibilă era considerată parte a unei lumi ideale, intangibile, superioare celei concrete.

Miturile sunt considerate, în general, purtătoare ale unor „adevăruri profunde despre existența supraomenească și omenească” (Jordan 2002, 7). Ele sunt privite de comunitate în calitatea lor de tradiții ancestrale, care trebuie păstrate, respectate și perpetuate cu sfințenie. Acesta este și cazul simbolismului axei cosmice (*axis mundi*) – frecvent întâlnit la diferite culturi arhaice, în întreaga Europă dar și în Asia sau pe continentul american în forme de o similaritate surprinzătoare – o formă de uniune a transcendentului cu intrascendentul, a sacrului cu profanul, în care arborele cosmic este parte a lumii văzute, având însă rădăcinile în Infern/lumea subterană/de jos, iar vârful său atinge cerul, ajungând în lumea ideală, a divinității (Oișteanu 1989, 130; Eliade 1992, I, 50; 1997, 449; Monah 1997, 33-34; Lopiparo 2002, 85-86; Lahelma 2005, 40-41). O variantă a acestei perspective este așa-numitul „copac al vieții”, o reprezentare grafică având conotații religioase încă din preistorie și dovedind o continuitate până în zilele noastre în anumite culturi (Golan 2003, 372-373).

În lumea miturilor, nu există o delimitare strictă între prezent și trecut, societățile având mai degrabă un *timp ciclic* , unde prezentul era factorul dominant, dar care includea atât trecutul cât și viitorul (Hesjedal 1995, 203). La divinitate sau la strămoșii mitici nu se putea ajunge direct, ci doar prin elemente intermediare, de obicei prin figurinele antropomorfe utilizate în ritualurile de invocare a unor forțe supranaturale (Lima 1971, 385).

În literatura română de specialitate s-a afirmat că varietatea miturilor neolitice și eneolitice „create în jurul conceptului cosmogoniei” au dus la numeroasele reprezentări ale Marii Zeițe în diferitele sale ipostaze (Dumitrescu 1979, 73), ceea ce concordă cu domeniul „arheomitologiei” elaborat de Marija Gimbutas. Logica și coerența sistemelor simbolice care redau aspectele mitologice din vechime pot fi presupuse însă nu și atestate în stadiul actual al cercetărilor, în lipsa operatorilor necesari descifrării lor.

Cât despre *Tendințele și limitele actuale în interpretarea simbolisticii figurinelor antropomorfe (III.1.8)* , putem spune că, la ora actuală, *dimensiunea vizuală* a culturii materiale este considerată de maximă importanță pentru studierea aspectelor legate de spiritualitatea preistorică. Întrucât pentru ființele umane componenta vizuală este extrem de importantă – adesea determinantă în special în ceea ce privește culegerea și transmiterea informații cu privire la universul cunoscut –, semnele, imaginile și simbolurile de diferite tipuri au ocupat întotdeauna un rol important în elaborarea și organizarea practicilor ritualice, a diverselor evenimente sociale etc. Arheologii, istoricii de artă, antropologii, etnologii, sociologii și istoricii ai religiilor au subliniat de mai bine de un secol însemnătatea imaginilor în sfera religioasă a diferitelor populații, precum și dificultatea identificării în fiecare caz a semnificației acestor imagini extrem de variate.

Semnificațiile lor simbolice sunt de necontestat, însă ambiguitatea planează încă asupra lor, în ciuda numeroaselor încercări de descriere realizate pe parcursul unui secol, cu aplicarea unor metode de cercetare variate și totuși insuficiente. Simbolurile vizuale și valențele lor semantice multiple fascinează și intrigă, însă rămân în continuare ascunse. Ele sunt parte a unei sfere în care clasificările pot lua cu dificultate forme statistice, numerice și chiar tipologice (Forth 2010, 717). S-a afirmat că trecutul omenirii este un produs conjunctural și emergent al unor interacțiuni sociale, simbolice și istorice (Fuentes et al. 2010, 512), ceea ce își găsește un punct de sprijin – cel puțin pentru partea incipientă a acestui proces complex – și în particularitățile semiotice și semantice relevate de plastica antropomorfă din neolitic și eneolitic din spațiul carpato-danubiano-pontic.

Simbolurile plasticii antropomorfe din spațiul carpato-danubiano-pontic și posibilele lor semnificații , care alcătuiesc conținutul subcapitolului III.2, conține referiri directe la cele 180 de figurine descoperite în spațiul carpato-danubiano-pontic și redată în planșele din teza de față. Acestea îndeplinesc, conform particularităților stilistice pe care le relevă, majoritatea funcțiilor prezentate în subcapitolul anterior. Această afirmație se află sub rezerva faptului că aspectele legate de tradiții străvechi și mitologie nu ne sunt accesibile pentru a putea face afirmații sigure în acest sens.

Prin seriile de analize pe care le-am efectuat, din diferite perspective și cu diferite mijloace, nu le dorim a le *impune*, ci a le *propune* celor care se ocupă și se vor ocupa în continuare de aspectele complexe ale simbolisticii plasticii antropomorfe câteva direcții de studiu, care s-ar putea dovedi utile în special când vor fi aplicate la un număr mai mare de piese și, eventual, pe spații culturale cât mai restrânse. Coroborarea unor analogii astfel obținute s-ar putea dovedi concludentă în direcția anumitor aspecte asupra cărora, astăzi, ambiguitatea încă planează.

Teza se încheie cu **Concluziile** în care observăm că, o dată cu crearea simbolurilor și utilizarea pe scară largă a artefactelor purtătoare de simboluri, omul nu mai trăiește doar în universul fizic, concret, ci într-un univers simbolic, ale cărui părți componente sunt limbajul, arta și religia.

O lucrare elaborată pe marginea unui subiect atât de vast precum simbolistica și rolul său în preocupările spirituale ale oamenilor în preistorie, în cadrul unei singure discipline de studiu nu poate cuprinde afirmații incontestabile ci trebuie sprijinită – și eventual corectată și completată – prin alte abordări, din perspectiva altor discipline conexe.

Suntem de părere că **simbolul poate fi considerat un liant** între diferitele sfere ale existenței indivizilor atât în cadrul aceleiași comunități, între comunități aparținând aceleiași arii culturale, cât și, în anumite condiții, la nivel intercultural.

Ceea ce putem afirma în momentul de față în legătură cu simbolistica plasticii antropomorfe neolitice și eneolitice din spațiul carpato-danubiano-pontic, prin prisma analizării simbolurilor și structurilor simbolice de pe piesele ilustrate, este că aceste figurine pot fi justificat *asociate* activităților magice și/sau religioase ale perioadelor în discuție, fără a le putea fi *disociate* valențele sociale și de comunicare pe care le posedă.

Considerăm că de un real ajutor se vor dovedi noile tehnologii precum simulările și reconstituirile computerizate precum și o dinamică a dezbaterilor, prin studii euristice ale ipotezelor alternative, pentru a extinde gama posibilelor deducții realizate prin analiza simbolisticii plasticii antropomorfe din neolitic și eneolitic.

Noțiunile, conceptele, obiceiurile, preocupările se schimbă pe parcursul epocilor în funcție de condițiile spațiale și temporale, însă unele aspecte rămân în calitate de repere permanente, constante în viața comunităților umane. Acesta este și cazul acoperirii figurinelor antropomorfe cu simboluri menținute și perpetuate cu o tenacitate care ne arată necesitatea păstrării tradițiilor, datorată, cel mai probabil, unor conotații religioase și sociale fundamentale pentru omul preistoric.

Divinitatea are – și se pare că a avut dintotdeauna – mijloace eficiente de comunicare cu ființele umane. După apariția scrisului și elaborarea principalelor opere religioase, aflăm că *Dumnezeu este cuvânt*⁵. Pentru cei din preistorie, care nu ne-au putut transmite cuvinte scrise, mijloacele de exprimare erau simbolurile. La nivelul neoliticului și eneoliticului, am putea spune că *divinitatea era simbol*.

⁵ *La început era Cuvântul și Cuvântul era la Dumnezeu și Dumnezeu era Cuvântul.* (Ioan 1:1).

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Anati 1994** - E. Anati, *Archetypes, Constants, and Universal Paradigms in Prehistoric Art*, în *Semiotica*, 100, 2/4, pp. 125-140.
- Andreescu 2002** - R.R. Andreescu, *Plastica antropomorfă gumelnițeană. Analiză primară*, București.
- Bailey 2005a** - D.W. Bailey, *Prehistoric Figurines. Representation and corporeality in the Neolithic*, London-New York.
- Bailey 2007** - D.W. Bailey, *The anti-rhetorical power of representational absence: incomplete figurines from the Balkan Neolithic*, în *Material Beginnings*, pp. 117-126.
- Bailey 2010** - D.W. Bailey, *The figurines of Old Europe*, în *The Lost World of Old Europe*, pp. 113-127.
- Bauer 2002** - A. Bauer, *Is what you see all you get? Recognizing meaning in archaeology*, în *JSA*, 2, 1, pp. 37-52.
- Becker 2007** - V. Becker, *Early and middle Neolithic figurines - the migration of religious belief*, în *DP*, XXXIV, pp. 119-127.
- Berrocal 2009** - M.C. Berrocal, *Feminismo, teoría y práctica de una arqueología científica*, în *Trabajos de Prehistoria*, 66, 2, pp. 25-43.
- Biehl 2006** - P.F. Biehl, *Figurines in Action. Methods and Theories in Figurine Research*, în *A Future for Archaeology*, pp. 199-216.
- Blake 2005** - E. Blake, *The Material Expression of Cult, Ritual, and Feasting*, în *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, pp. 102-129.
- Bradley 2009** - R. Bradley, *Image and Audience. Rethinking Prehistoric Art*, Oxford-New York.
- Brown 2004** - S. Brown, „*Ways of seeing*” *women in antiquity: an introduction to feminism in classical archaeology and ancient art history*, în *Naked Truths*, pp. 12-42.
- Budja 2004** - M. Budja, *The transition to farming and the ‘revolution’ of symbols in the Balkans. From ornament to entoptic and external symbolic storage*, în *DP*, XXXI, pp. 59-81.
- Cauvin 1994** - J. Cauvin, *Naissance des divinités, Naissance de l’agriculture: La Révolution des Symboles au Néolithique*, Paris.
- Chapman 2001** - J. Chapman, *Object fragmentation in the Neolithic and Copper Age of Southeast Europe*, în *ACR*, pp. 89-106.
- Cirlot 2002** - J.E. Cirlot, *A Dictionary of Symbols*, New York.

- Clastres 1981** - P. Clastres, *Investigaciones en antropología política*, Barcelona.
- Comșa 1995** - E. Comșa, *Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României*, București.
- Conkey 2001** - M. Conkey, *Structural and Semiotic Approaches*, în *Handbook of Rock Art Research*, pp. 273-310.
- Conkey, Tringham 1995** - M. Conkey, R. Tringham, *Archaeology and The Goddess: Exploring the Contours of Feminist Archaeology*, în *Feminisms in the Academy*, pp. 199-247.
- Cooper 2010** - B. Cooper, *The First mystics? Some Recent Accounts of Neolithic Shamanism*, articol prezentat în cadrul *Eric Voegelin Society, APSA Annual Meeting*, Washington, D.C., Sept. 2010.
- Currie 2009** - G. Currie, *Art for Art's Sake in the Old Stone Age*, în *PJA*, 6, 1, pp. 1-23.
- Debois, Otte 2005** - S. Debois, M. Otte, *Approche des comportements religieux du néolithique récent: l'exemple des pratiques funéraires*, în *Scripta Praehistorica*, pp. 113-138.
- Donald 1991** - M. Donald, *Origins of the modern mind: three stages in the evolution of culture and cognition*, Cambridge.
- Drașovean 1996** - F. Drașovean, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat, Timișoara*.
- Drașovean 1998** - F. Drașovean, *Art and Black Magic in Vinča Culture*, în *The Late Neolithic in the Middle Danube Region*, pp. 205-212.
- Dumitrescu 1968** - V. Dumitrescu, *Arta neolitică în România*, București.
- Dumitrescu 1974a** - V. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București.
- Dumitrescu 1979** - V. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, București.
- Dumitrescu 1980** - V. Dumitrescu, *The Neolithic Settlement at Rast*, *BAR IS*, 72, Oxford.
- Durkheim 2008** - É. Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, Oxford.
- Eliade 1992** - M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. I-III, București.
- Eliade 1995** - M. Eliade, *Sacrul și profanul*, București.
- Eliade 1997** - M. Eliade, *Șamanismul și tehnicile arhaice ale extazului*, București.
- Erdogu 2009** - B. Erdogu, *Ritual symbolism in the early chalcolithic period of Central Anatolia*, în *JIRRS*, 5, pp. 129-151.
- Evans 2003** - J.G. Evans, *Environmental Archaeology and the Social Order*, London-New York.

- Fehlmann 2010** - M. Fehlmann, *Das Matriarchat: Eine vermeintlich uralte Geschichte*, in *SAV*, 106, pp. 265-288.
- Forth 2010** - C. Forth, *Symbolic classification: retrospective remarks on an unrecognized invention*, in *JRAI*, 16, 4, pp. 707-725.
- Fuentes et al. 2010** - A. Fuentes, J. Marks, T. Ingold, R. Sussman, P.V. Kirch, E.M. Brumfiel, R. Rapp, F. Ginsburg, L. Nader, C.P. Kottak, *On Nature and the Human*, in *Am.Anthropol.*, 112, 4, pp. 512-521.
- Gamble 2007** - C. Gamble, *Origins and Revolutions: Human Identity in Earliest Prehistory*, Cambridge.
- Geertz 1966** - C. Geertz, *Religion as a Cultural System*, in *AASR*, pp. 1-46.
- Gheorghiu 2010** - D. Gheorghiu, *Ritual Technology: An Experimental Approach to Cucuteni-Tripolye Chalcolithic Figurines*, in *BAR IS*, 2138, pp. 61-72.
- Gilchrist 1999** - R. Gilchrist, *Gender and Archaeology: Contesting the Past*, London-New York.
- Gimbutas 1974a** - M. Gimbutas, *The Gods and Goddesses of Old Europe, 7000-3500 BC. Myths, Legends & Cult Images*, London.
- Gimbutas 1989a** - M. Gimbutas, *The Language of the Goddess*, San Francisco.
- Gimbutas 1991** - M. Gimbutas, *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe*, San Francisco.
- Golan 2003** - A. Golan, *Prehistoric Religion. Mythology. Symbolism*, Jerusalem.
- Gosden 1999** - C. Gosden, *Anthropology and Archaeology. A changing relationship*, London-New York.
- Gosden 2001** - C. Gosden, *Making Sense: Archaeology and Aesthetics*, in *WorldArch*, 33, 2, pp. 63-67.
- Haarmann 2005** - H. Haarmann, *The challenge of the abstract mind: symbols, signs and notational systems in European prehistory*, in *DP*, XXXII, pp. 221-232.
- Hamilton 1996** - N. Hamilton, *The Personal is Political*, in *CAJ*, 6, 2, pp. 281-285.
- Hamilton 2000** - N. Hamilton, *Ungendering Archaeology: Concepts of Sex and Gender in Figurine Studies in Prehistory*, in *Representations of Gender*, pp. 17-30.
- Hansen 2007** - S. Hansen, *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*, vol. I-II, Mainz.

- Hegmon 1992** - M. Hegmon, *Archaeological Research on Style*, în *Ann.Rev.Anthropol.*, 21, pp. 517-536.
- Herva, Ikäheimo 2002** - V.P. Herva, J. Ikäheimo, *Defusing Dualism: Mind, Materiality and Prehistoric Art*, în *NAR*, 35, 2, pp. 95-108.
- Hill 1998** - E. Hill, *Gender-informed archaeology: The priority of definition, the use of analogy, and the multivariate approach*, în *JAMT*, 5, 1, pp. 99-128.
- Höckmann 1968** - O. Höckmann, *Die menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*, Hildesheim.
- Hodder 2003** - I. Hodder, *The Interpretation of Documents and Material Culture*, în *Collecting and Interpreting*, pp. 155-175.
- Hoppál 2006** - M. Hoppál, *Shamanic and/or cognitive evolution*, în *DP*, XXXIII, pp. 229-236.
- van Huyssteen 2010** - J.W. van Huyssteen, *Coding the nonvisible: Epistemic limitation and understanding symbolic behaviour at Çatalhöyük*, în *Religion in the Emergence of Civilization*, pp. 99-121.
- Insoll 2004a** - T. Insoll, *Archaeology, Ritual, Religion*, London-New York.
- Insoll 2004b** - T. Insoll, *Are archaeologists afraid of gods? Some thoughts on archaeology and religion*, în *Belief in the Past*, pp 1-6.
- Jones 1999** - A. Jones, *Local Colour: Megalithic Architecture and Colour Symbolism in Neolithic Arran*, în *OJA*, 18, 4, pp. 339-350.
- Jordan 2002** - M. Jordan, *Din miturile lumii. Enciclopedie tematică*, București.
- Jung 1958** - C.G. Jung, *Psychologie et religion*, Zürich.
- Jung 1964** - C.G. Jung, *Man and his Symbols*, New York.
- Jung 1977** - C.G. Jung, *The Symbolic Life*, London.
- Kalicz 1970** - N. Kalicz, *Clay Gods. The Neolithic Period and Copper Age in Hungary*, Budapest.
- Kernbach 1995** - V. Kernbach, *Mit. Mitogeneză.Mitosferă*, București.
- Knudson 1978** - S.J. Knudson, *Culture in Retrospect. An Introduction to Archaeology*, Chicago.
- Koutrafouris 2008** - V. G. Koutrafouris, *Ritual in Prehistory; Definition and Identification. Religious Insights in Early Prehistoric Cyprus*, vol. I-II, *PhD thesis*, University of Edinburgh.
- Kuijt 2008** - I. Kuijt, *The Regeneration of Life. Neolithic Structures of Symbolic Remembering and Forgetting*, în *CA*, 49, 2, pp. 171-197.

- Kuijt, Chesson 2004** - I. Kuijt, M.S. Chesson, *Lumps of Clay and Pieces of Stone: Ambiguity, Bodies, and Identity as Portrayed in Neolithic Figurines*, în ArchNE, pp. 152-183.
- Lahelma 2005** - A. Lahelma, *Between the Worlds. Rock Art, Landscape and Shamanism in Subneolithic Finland*, în *NAR*, 38, 1, pp. 29-47.
- Lazarovici 1972** - G. Lazarovici, *Așezarea neolitică de la Parța*, în *Tibiscus*, 2, pp. 3-26.
- Lazarovici 1979** - G. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, BMN, IV, Cluj-Napoca.
- Lazarovici 1988** - G. Lazarovici, *Venus din Zăuan. Despre credințele și practicile religioase (Partea I-a)*, în *AMP*, XII, pp. 23-70.
- Lazarovici 1991** - Gh. Lazarovici, *Venus de Zăuan. Despre credințele și practicile magico-religioase (partea a II-a)*, în *AMP*, XIV-XV, pp. 11-35.
- Lesure 2002** - R.G. Lesure, *The Goddess Diffracted. Thinking about the Figurines of Early Villages*, în *CA*, 43, 4, pp. 587-610.
- Lévi-Strauss 1978** - C. Lévi-Strauss, *Myth and Meaning*, London-New York.
- Lewis-Williams, Dowson 1993** - J.D. Lewis-Williams, T.A. Dowson, *On Vision and Power in the Neolithic: Evidence from the Decorated Monuments*, în *CA*, 34, 1, pp. 55-65.
- Luca 1990** - S.A. Luca, *Contribuții la istoria artei neolitice. Plastica așezării de la Liubcova-Ornița (jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 10, pp. 6-44.
- Makkay 2006** - J. Makkay, *Representation of dance in the figural art of the Early Neolithic Körös culture*, în *AnB, S.N.*, pp. 79-87.
- Marcus 1996** - J. Marcus, *The Importance of Context in Interpreting Figurines*, în *CAJ*, 6, 2, pp. 285-291.
- Marinescu-Bîlcu 1974** - S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București.
- Masvidal Fernández 2006** - C. Masvidal Fernández, *La imagen de las mujeres en la Prehistoria a través de las figuritas femeninas paleolíticas y neolíticas*, în Las Mujeres en la Prehistoria, pp. 37-50.
- Mateescu 1961** - C.N. Mateescu, *Săpături arheologice la Vădastra*, în *MCA*, VII, pp. 57-62.
- Matić 2009** - U. Matić, *Power Over The Body In a Hybrid Reality: Anthropomorphic Figurines of Bubanj-Salčuța-Krivodol Complex on The Central Balkans*, în Embodied materiality.
- Mellaart 1975** - J. Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, London.

- Mellars 2009** - P. Mellars, *The Origins of the female image*, în *Nature*, 459, pp. 176-177.
- Merlini 2005** - M. Merlini, *Semiotic approach to the features of the „Danube Script”*, în *DP*, XXXII, pp. 233-251.
- Meskel 1995** - L. Meskel, *Goddesses, Gimbutas and „New Age” Archaeology*, în *Antiquity*, 69, 262, pp. 74-86.
- Meskel 2005** - L. Meskel, *Denaturalizing Gender in Prehistory*, în *Complexities*, pp. 157-175.
- Meskel, Preucel 2007** - L. Meskel, R.W. Preucel, *A Companion to Social Archaeology*, Oxford.
- Mithen 1998b** - S. Mithen, *Arqueología de la mente. Orígenes del arte, de la religión y de la ciencia*, Barcelona.
- Mithen, Spivey 1999** - S. Mithen, N. Spivey, *Cognition: thought, ideas and belief*, în *Companion Encyclopedia of Archaeology*, vol. II, pp. 714-755.
- Monah 1997** - D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, *BMA*, III, Piatra-Neamț.
- Morgan 2005** - D. Morgan, *The sacred gaze : religious visual culture in theory and practice*, Berkeley.
- Nanoglou 2009** - S. Nanoglou, *Representing people, constituting worlds: multiple ‘Neolithics’ in the Southern Balkans*, în *DP*, XXXVI, pp. 283-297.
- Nikolov 1989** - V. Nikolov, *Das Flußtal der Struma als Teil der Straße von Anatolien nach Mitteleuropa*, în *VAH*, II, pp.191-199.
- Oras, Mander 2008** - E. Oras, E. Mander, *Materiaalne kultuur. Rituaal. Tõlgendus*, în *EJA*, 12, 1, pp. 51-56.
- Özdoğan 1996** - M. Özdoğan, *Neolithization of Europe: A View from Anatolia, Part 1: The Problem and the Evidence of East Anatolia*, în *DP*, XX, pp. 25-61.
- Paul 1995** - I. Paul, *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, Alba Iulia.
- Perlès 2004** - C. Perlès, *The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe*, Cambridge.
- Petru 2006** - S. Petru, *Red, black or white? The dawn of colour symbolism*, în *DP*, XXXIII, pp. 203-208.
- Pont-Humbert 1998** - C. Pont-Humbert, *Dicționar universal de rituri, credințe și simboluri*, București.
- Preziosi 1998** - D. Preziosi, *Art History: Making the Visible Legible*, în *The Art of Art History*, pp 13-18.
- Prijatelj 2007** - A. Prijatelj, *Digging the Neolithic stamp-seals of SE Europe from archaeological deposits, texts and mental constructs*, în *DP*, XXXIV, pp. 231-256.

- Radovanović 2006** - I. Radovanović, *Further notes on Mesolithic-Neolithic contacts in the Iron Gates Region and the Central Balkans*, în *DP*, XXXIII, pp. 107-124.
- Rappaport 1999** - R.A. Rappaport, *Ritual and Religion in the Making of Humanity*, Cambridge.
- Renfrew 2008** - C. Renfrew, *Neuroscience, evolution and the sapient paradox: the factuality of value and of the sacred*, în *PTRSB*, 363, pp. 2041-2047.
- Ries 2000** - J. Ries, *Sacrul în istoria religioasă a omenirii*, Iași.
- Rigoglioso 2007** - M. Rigoglioso, *The Disappearing of the Goddess and Gimbutas. A Critical Review of «The Goddess and the Bull»*, în *JA*, 3, 1, pp. 95-105.
- Robb 1998** - J.E. Robb, *The Archaeology of Symbols*, în *Ann.Rev.Anthropol*, 27, pp. 329-346.
- Rountree 2001** - K. Rountree, *The Past is a Foreigners' Country: Goddess Feminists, Archaeologists, and the Appropriation of Prehistory*, în *JCR*, 16, 1, pp. 5-27.
- Russel 1998** - P. Russell, *The Palaeolithic Mother-Goddess: Fact or Fiction?* în *ReadGA*, pp. 261-268.
- Sánchez Romero 2006** - M. Sánchez Romero, *Maternidad y Prehistoria: prácticas de reproducción, relación y socialización*, în *Las Mujeres en la Prehistoria*, pp. 119-137.
- Schier, Drașovean 2004-2005** - W. Schier, F. Drașovean, *Masca rituală descoperită în tellul neolitic de la Uivar (jud. Timiș)*, în *AnB, S.N.*, XII-XIII, pp. 94-96.
- Séfériadès 1993** - M.L. Séfériadès, *The European Neolithisation Process*, în *DP*, XXI, pp. 137-162.
- Shanks, Tilley 1987** - M. Shanks, C. Tilley, *Social Theory and Archaeology*, Albuquerque.
- Soler Mayor, Pascual Benito 2006** - B. Soler Mayor, J.L. Pascual Benito, *Mujeres, hombres y objetos de adorno*, în *Las Mujeres en la Prehistoria*, pp. 63-78.
- Stensland 1986** - S. Stensland, *Ritus, Mythos and Symbol in Religion*, Uppsala.
- Talalay 2005** - L.E. Talalay, *The Gendered Sea: Iconography, Gender, and Mediterranean Prehistory*, în *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, pp. 130-155.
- Thomas 2005** - J. Thomas, *Ambiguous symbols: why there were no figurines in Neolithic Britain*, în *DP*, XXXII, pp. 167-175.

- Tringham 1994** - R. Tringham, *Engendered Places in Prehistory*, în *GPC*, 1, 2, pp. 169-203.
- Turner 1975** - V. Turner, *Symbol, Myth and Ritual*, Ithaca-London.
- Ucko 1996** - P.J. Ucko, *Mother, Are You There?*, în *CAJ*, 6, 2, pp. 300-304.
- Ursulescu 1998** - N. Ursulescu, *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Iași.
- Ursulescu, Tencariu 2006** - N. Ursulescu, F.A. Tencariu, *Religie și magie la est de Carpați acum 7000 de ani. Tezaurul cu obiecte de cult de la Isaiia*, Iași.
- Vlassa 1967** - N. Vlassa, *Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei*, în *AMN*, IV, pp. 403-423.
- Voinea 2010** - V. Voinea, *Un nou simbol Hamangia*, în *SP*, 7, pp. 45-59.
- Voss 2005** - B. Voss, *Sexual Subjects: Identity and Taxonomy in Archaeological Research*, în *ArchId*, pp. 55-77.
- Voss 2008** - B. Voss, *Sexuality Studies in Anthropology*, în *Ann.Rev.Anthropol.*, 37, pp. 317-336.
- Watson 1995** - P.J. Watson, *Archaeology, Anthropology, and the Culture Concept*, în *Am.Anthropol. N.S.*, 97, 4, pp. 683-694.
- Whittle 2003** - A. Whittle, *Archaeology of People. Dimensions of Neolithic Life*, London.
- Whittle 2006** - A. Whittle, *Europe in the Neolithic. The Creation of New Worlds*, Cambridge.
- Yakar 2005** - J. Yakar, *The language of symbols in prehistoric Anatolia*, în *DP*, XXXII, pp. 111-121.
- Zilhao 2007** - J. Zilhao, *The Emergence of Ornaments and Art: An Archaeological Perspective on the Origins of "Behavioural Modernity"*, în *JAR*, 15, pp. 1-54.
- Zvelebil 1995** - M. Zvelebil, *Neolithization in Eastern Europe: A View from the Frontier*, în *DP*, XXII, pp. 107-152.